

Hancz Erika

Pécs mindennapjai a török félhold alatt

2013

MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

A szultáni tanácssterem (díván). A kerevet felett az ablak, melyen keresztül a szultán a tanácskozásokat kihallgathatta, ha éppen nem volt jelen. A szerző felvétele

2013. április 4-étől a Pannon Kultúra Alapítvány anyagi támogatásával a pécsi Városházai Múzeum (Pécs, Felsőmalom utca 9.) egy új időszaki kiállításnak adott helyet, melynek célja a török kori város és környékének teljes körű bemutatása. A Janus Pannonius Múzeum raktáraiban őrzött és a nagyközönségnek most bemutatott csodás szépségű régészeti leletek közé tétele mellett a szakmai szervezők, Hancz Erika régész-turkológus és Varga Szabolcs történész tablók segítségével nyújtanak ízelítőt a mindennapok egyéb vonatkozásairól is, mint pl. az építészet, a vallási élet és a derviskolostorok élete, a temetkezési szokások, illetve megtudhatunk információkat magukról a hódítókról is: kik voltak az oszmánok, hogyan alakult meg birodalmuk, hogyan hódították meg a középko-

ri magyar királyság középső részét. A kiállítóter egy egykori tímárüzemben helyezkedik el, melynek közepén vezették át egykor a Tettye patak egyik ágát.

A kiállítást Vígvári Tamás háromdimenziós képei kísérik, melyek bemutatják azokat a pécsi és Pécshez közeli főbb várakat, ahonnan a leletanyag egy része származik. A kiállítás időtartama alatt a Janus Pannonius Múzeum múzeumpedagógiai foglalkozásokat szervez a látogatók számára, melyek keretében bemutatják az oszmánok által is használt arab írástípusokat és betűket, meg lehet ismerkedni a kerámiakészítés és restaurálás módszereivel, illetve szakmai és ismeretterjesztő előadássorozat keretében jobban el lehet merülni egy-egy résztémában. A kiállítás megtekintésére szánjunk legalább egy

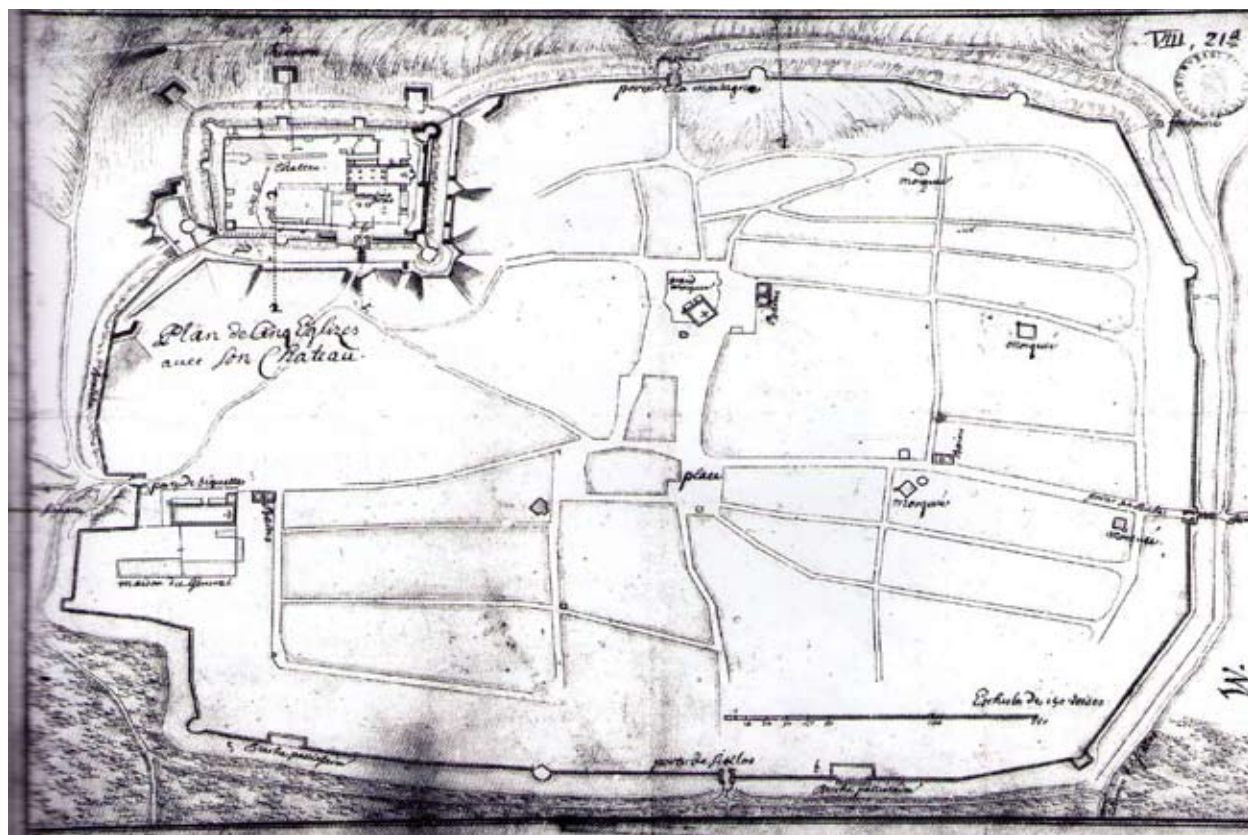
órát! Itt most néhány kiválasztott tabló szövege mellett kicsit bővebben magukról a törökökről, valamint pécsi berendezkedésükről olvashatunk.

Pécs a török korban

A város 1543. június végén vagy július elején (július 5-e előtt) került ténylegesen oszmán fennhatóság alá, amikor a helyi erők Kászim bégnek átadták azt. A védők egy része már korábban Sziget várába, illetve a szlavóniai Kaproncára menekült. A püspök távozását követően a német lakosság is elhagyta Pécsét, és már a török foglalás előtt elkezdődött a hátrahagyott értékek fosztogatása, amikor Kászim bég még csak Szekszárdon tartózkodott. A szultán a török hadaknak megtiltotta a város kifosztását és megkérdezte a lakosokat, kit szeretnének uruknak, így került Kászim a vár élére. Pécs török kézre kerülését követően Szászvár és Márévár is megadták magukat. Pécs nyugat felé előretolt erőssége Görögál lett. 1545-től, a tolnai várak

elfoglalásától kezdve vált összefüggő területté a dél-dunántúli török hódoltság: Endréd, Simon-tornya, Ozora, Döbrököz és Tamási is török kézbe került.

A középkorban püspöki székhelyű, magas rangú, egyetemmel rendelkező mezőváros egy ideig a mohácsi szandzsák egyik *náhiyének* központja lett, bár 1546-tól fogva Kászim pasa szandzsákbég már hol Szekszárdon, hol Pécsen rendezte be központját. 1568 és 1574 között pedig már hivatalos iratokon is különálló pécsi és szekesői szandzsákokról van tudomásunk. Feltételezhető azonban, hogy a környék közigazgatását már korábban is Pécsről irányították. A szandzsák határai állandóan változtak, és több szálon a pozsegai szandzsákkal való együttműködése mutatható ki a térségben. A szandzsákbég a tartomány civil és katonai igazgatásának vezetője volt, és emellett a Duna szigetein megbújó hajdúkkal is fel kellett vennie a harcot. 1546-ban a mohácsi szandzsákból kivált a simontornyai, majd 1551-ben rövid

Pécs 1687. évi térképe. Joseph de Haüy: *Cinque Église*. Karlsruhe, Badischen Generallandesarchiv. Hfk Bd. VIII. Nr. 21a. Gl88. Másolata: OSZK, Térképtár, TM 897.

időre a koppányi, ezt követően 1551-52-ben a szekszárdi és az 1560-as évek elején pedig a szekcsői szandzsák. Görösgál 1552-1555, Szigetvár 1566-tól csatlakozott hozzá. Mivel Szigetvár folyton borsot tört a baranyai és tolnai török uralom orra alá, 1555-56-ban a törökök már megkísérelték elfoglalni az erősséget, de ekkor még sikertelenül. 1570 körül váltak állandóvá az ekkor már pécsi szandzsáknak nevezett egység határai.

A törökök belső várnak nevezték magát a püspökvárat, és külső várként emlegették a fallal körülvett várost. A pécsi püspökvárat hiába próbálták megerősíteni a török kor előestéjén, kedvezőtlen fekvése miatt katonailag hosszú távon védhetetlen maradt. Talán ezért is adta meg magát 1543-ban a törököknek. A várba még Kinizsi Pál épített egy barbakánt a nyugati kapu védelmére a vár délnyugati sarkába, melyet az 1531-es években ezt átépítettek. A vár délkeleti sarkán is volt egy rondella. A vár vékony falai terméskőből készültek, de a külső vár keleti oldalán csak egy cölöpsor helyezkedett el. A vár első kapitánya (*dizdár*) Mehmed Múza, helyettese Iszkender Fenarli lett. Az első részletes zsoldlista alapján 1543. dec. 28-a és 1544. febr. 24-e között 312 gyalogos katona, *müsztafiz* szolgált a várban, emellett 62 tüzér, 121 lovas és kézműves kíséretük (7 bombakészítő, 5 kovács, 12 ács). Mivel a lista nem teljes, ekkor kb. 800-900 fős őrseget kell feltételeznünk. 200 tatár lovas is állomásozott a térségben. 1545-re 5800 katona szolgált Pécsen, Székesfehérváron és a Tolna megyei várakban.¹

1558-59-ban a törökök erősítési munkákat hajtottak végre a váron: árkokat ástak és védműveket létesítettek. Az északi és a keleti fal találkozásánál építettek egy kis körbástyát, emellett a nyugati külső várfal déli szakaszán felépült egy félkörös bástyatorony. Az északnyugati ötszögű sarokbástyát is ekkor erősíthették meg. Valószínűleg börtön is működött a várban. 1560-ban a fegyvertár épületét újították meg. Ezek azonban nem minősültek nagyszabású korszerűsítéseknek. 1570-ben már az ún. "belső vár" és a "külső vár" (vagyis a fallal körükerített város) külön-külön őrséggel rendelkezett: az előbbi Ali, az utóbbi Szefer Arszlán paran-

csnósága alatt állt. 1591-ből Jakúb Karagöz és Báli Abdullah pécsi kapitányok nevei ismertek. 1591-ben a rövid életű szigetvári vilájet alá sorolták be a pécsi szandzsákot, 1600-ban az újonnan megszervezendő kanizsai vilájetbe került át. Ennek ellenére a régióban betöltött szerepe, gazdasági és kulturális súlya a 17. században sem változott. Pécs inkább az ellátmány felhalmozása és szétosztása miatt volt fontos központ az oszmánok számára. Ezért Pécs kiterjedt és száraz pincerendszerrel rendelkezett. Emellett löport is gyártottak a Tettye-patakon működő löpormalomban.

A kisebb-nagyobb összecsapások a békés időszakokban sem szüneteltek: 1561 tavaszán a pécsi törökök Mohácson ütöttek rajt és a templomba menekültekre gyűjtötták a templomot. 1562 márciusában pedig Zrínyi Miklós szigetvári kapitány indított portyát Pécs alá, és ejtett foglyokat. Amikor 1566-ban Sziget elesett, első bégje a volt pécsi szandzsákbég helyettese, Iszkender alajbég lett. Ekkortól ért véget Pécs végvár korszaka és köszöntött be egy békésebb, konszolidáltabb időszak.

A fallal körülvett város 5 kapuval rendelkezett: a Budai, a Siklósi, a Szigeti, az Új vagy Vas kapu és a forrásokban megjelenő ún. Frengi kapu. A lakosok azonban már a középkorban is átlépve a falakat, megtelepedtek a városfalakon kívül. A város tengelye kelet-nyugati irányú volt. A Budai kapu tornyán egy harang helyezkedett el, előtte a magyarok lakta külső városrészben egy vendégfogadó állt. Este a kapuk zárását követően ui. már nem lehetett bejutni a városba. Főutcája a mai Király utca vonalában húzódott, melyet a Karanlik Csársi (Sötétség piac) vezetett be kelet felől.

Az 1554. évi török adóösszeírás 12 *mahallára*, azaz kerületre osztotta fel a keresztények lakta pécsi részeket és írta össze az adófizető polgárokat. Ez a felosztás felekezeti alapon történt meg. Ekkor még a fallal körülvett városban is éltek keresztények. A mahalle elnevezések is keresztény templomra vagy kolostorra utalnak: Szent Ferenc, Szent Tamás, Szent László Szűz Mária stb. A 17. századra azonban már megtörtént a kitelepítésük, és Evlia cselebi török világutazó is arról számol be, hogy „... muzulmán városrésze van hét; egyetlen keresztény város-

¹ Hegyi 2007, 1251-1265.

Csontból faragott 6-oldalú dobókocka, melybe fa pálcát helyeztek és úgy dobták el. Hengeres, közepén kiesztorgált csont, a számokat jelző pettyek befúrva. Késő középkor. Pécs, Munkácsy Mihály u. 2.

része a Budai-kapun kívül fekszik.” Az izraeliták azonban maradhattak a fallal körülkerített város területén is. Az iskola és az 1612-ben a városba költöző jezsuiták missziója viszont a városon kívül, Malomszeg területén feküdt. Az utcákat rendben tartották a törökök, és számos köztéri szökőkutat és saját ízlésű épületet emeltek. Ugyanakkor a lakóházakra nem fektettek nagy súlyt.

A leletanyag ekkor még nem változik meg számottevően: a középkorban használatos tárgyak jelentik a pécsi és környéki régészeti emléktárház nagy részét. Ebből az időszakból azonban egyedülálló az a majolikát utánzó pécsi kerámiaműhely, mely a Munkácsy Mihály utca 5. szám alatt került elő. Az ásatások során nagy mennyiségű félkész és kész áru került elő, melyek mintája reneszánsz minták utánzatai. Egyedülálló az a kb. 50 korongból álló lelet, melyet félkész kézi gyertyatartó korongoknak (alátéteknek) határoztak meg. A korongok vagy gyűrűk elő- és hátoldala is mintázott, mégpe-

dig más-más minta található rajtuk, és nincs két egyforma mintájú és kialakítású korong sem. Vörös anyagúak, és fehér engobe-os (földfestéssel bevont) felületen sietősen rajzolt sgraffito (karcolt) geometrikus motívumok találhatók, melyekre festés és szintelen ólomház került volna. A műhely a késő középkorban működött és a török kor előestéjén vagy az első évtizedekben pusztulhatott el. Középkori párhuzamuk Magyarországon kész állapotban Visegrádról ismert.

Kik is azok a törökök?

Tegyük egy kis kitérőt, és ismerkedjünk meg magukkal a hódítókkal: honnan jöttek, milyen szokásokat és kulturális elemeket hozottak magukkal? A kutatás mai állása szerint a 14. században fellépő belső válságok következtében Iránban és Anatóliában a szeldzsukokat meghódító mongol Ilhanida Birodalom, Kelet-Európában az Arany Horda, a Balkánon és Délnyugat-Anatóliában pedig a Bizánci Birodalom hanyatlófélben volt. A szeldzsukok nyugati határvidékén számos határ menti bégnek, törzsi vezetőnek lehetősége volt az önállósodásra. A kutatók egyetértenek abban, hogy a kedvező politikai és földrajzi környezet nyújtott lehetőséget az oguz eredetű, a forrásokban türkméneknek is nevezett népcsoportoknak arra, hogy a mongol nyomás elől az 1220-30-as években Közép-Ázsia és Irán területéről Kis-Ázsia nyugati vidékére vándorolva kis bégségeket vagy emírátségeket alakítsanak. Anatóliában a szeldzsuk korban Ibn Bibi szerint öt nyelvet beszéltek: a törököt, a perzsát, a rómit (görögöt), az örményt és a szírt. Az oguz törzsek bevándorlása váltotta ki a török nyelv anatóliai elterjedését, és azt, hogy az Oszmán Birodalom hivatalos nyelvéné vált a későbbiek során.² Az oszmánok téli szállása kezdetben a Söğüt-völgyben, nyári szállása az Ermeni Beli (v. a Domaniç) hegyes vidékén volt, kb. 50 km-nyire, vagyis kb. 10 napi járóföldre egymáshoz, egy viszonylag kis területen. Ám hamarosan bevették Burszát, Izniket és Jenisehírt, majd egyre több fontos várost és területet hódítottak meg. Oszmán vezér székhelye kezdetben feltehetően Jenisehir volt.

2 Imber 1991, 17; Darley 1995, 160

A kutatókat már korán foglalkoztatni kezdte az a kérdés, hogy a források alapján jelentéktelennek tartott oszmánok az adott földrajzi és politikai viszonyok között hogyan tudták államukat egy világbirodalommá alakítani. Abban egyetértettek, hogy sok egyéb mellett pont ezek az okok tették lehetővé az oszmán állam felemelkedését: jó időben jó helyen voltak. A fennmaradt írott források alapján abban egyetértenek a kutatók, hogy az újonnan betelepült törzsek közül az oszmán állam dinasztiájának megalapítója, I. Oszmán (1299/1300?-1326) még egy jelentéktelen törzs vezetője volt. 1258-ban Söğütben született.³

Kafadar szerint a határvidék vonzó volt a harcosok, a dervisek és az ulemák, vagyis tudósok számára, akik az iszlám központokból érkeztek. Ezek közé tartozott Csandarli Kara Halil, aki bírói és vezíri teendőket látott el, és elkezdte az új intézményi rendszer kialakítását. Az első oszmán főiskolának tartható ún. medresét is pl. ezek a tudósok alapították Iznikben 1331-ben.⁴ Ez az az oktatási forma, mely a hódoltságkori Pécsen is elterjedt a birodalom más régióihoz hasonlóan.

Újabban hangsúlyozzák az abdâlok, vagyis a szeldzsuk korból megmaradt baba (apó), sejk, dede, isik, torlak, kalender stb. néven szereplő látnoki képességekkel rendelkező szent emberek szerepét is a korai oszmán történelemben, ők ugyanis vendégházakat létesítettek, szerepet vállaltak a hódításban, terjesztették az iszlámot és a népi kultúra kialakításában is tevékenyen közreműködtek. A balkáni iszlám terjedésében pl. Szari Szaltuk legendáit is meg kell említeni. Fontos volt tehát az oszmán uralkodók és a dervisek kölcsönös támogatása, mely mindvégig megmaradt.⁵ Az abdâlok közé soroltják a két legbefolyásosabb dervist, Mevláná Dzselâleddín Rúmít és Hadzsi Bektas Velít is. Ez előbbi alapította meg mevlevi, az utóbbi a bektási dervisrendet. A későbbiek folyamán mindkét rend Pécsen is fontos szerepet játszott, rendházuk is létesült.

Oszmán fia, Orhán hódította meg és tette államának fővárosává az északnyugat-anatóliai Burszát 1326-ban, és már a következő évben pénzt veretett ott.⁶ Házassága Jár-Hiszár bizánci urának lányával, Nilüferrel a keresztényekkel való együttműködést segítette. Ebből a házasságból született meg Szülejmán, a későbbi ruméliai beglerbég és Murád, a későbbi szultán is.⁷ A határ menti kis államból az 1354-1402. évi harcok során jött létre egy kisebb birodalom, amikor is az oszmánok megtették a döntő lépést: a Balkánra átlépve folytatták hódításaikat. Ezt követően nomád muszlimokat és derviseket telepített a meghódított területekre, zavijéket (menedékházakat) hozott létre, majd tovább folytatta a hitharcot a történelmi utak és a folyóvölgyek mentén Európa területén. A betelepítésekkel a területszerző harcok európai bázisát teremtette meg, pl. a főbb utak mentére és a környező hegyes vidékekre nomád yürükeket telepített. A balkáni sikerek szintén az egyik vezető török történész, İnalcık szerint a következő okokban magyarázhatók: a politikai anarchia következtében a hódítás előtt nem volt centralizált hatalom, sok független király, despota és fejedelem osztozott a területen, a feudális anarchia miatt kíváncsok voltak az egységes adminisztráció és az állami kontroll, az egységes törvénykönyv, az egységes adózási rendszer, melyet az oszmánok megvalósítottak a tímár rendszer, a kádi által vezetett bírászkodás, a Kánún-i Oszmáni (Oszmán Törvénykönyv) bevezetésével. Mindeközben elismerték az ortodox egyházat, és bevonták a korábbi vezetőket saját szolgálatukba (katonai szolgálat, közigazgatás).⁸ Orhán (és valószínűleg már Oszmán) a saját nevére pénzt veretett, valamint felvette a szultán címet és bevezették a gyermekadó (devsirme) intézményét, mely oszmanizáló hatása ekkor kimutatható.⁹

I. (Jıldırım=Villám) Bajezid szultán (1389-1402), akit az európai források imperátornak neveztek, a birodalom-szerte fellépő kisebb lázadásokat leverve elkezdte eltávolítani az

3 Sevim-Yaşar 1990, 3

4 Kafadar 1995, 16

5 Kafadar 1995, 141

6 Imber 1991, 19-20

7 Nilüfer neve már a korai munkákban is megjelent.

8 Kafadar 1995, 17

9 Kafadar 1995, 141

anatoliai uralkodó dinasztiákat.¹⁰ A területi fejlődést a Timur Lenktől elszenvedett 1402-es ankarai csatavesztés megakasztotta ugyan, de az oszmánok rövid interregnum (1402-1413) után a meg-megújuló keresztes hadjáratok tüzeiben is hamar talpra álltak. Bajezid trónutódai, I. Mehmed (1413-21), majd őt követően II. Murád (1421-44, 1446-51) is megpróbálták elkerülni a kétfrontos háborút, és igyekeztek elkerülni a konfrontációt Sáhrúhhal, Timur Lenk fiával. Mindezek következtében II. Murád uralkodásának végére, 1451-re sikerült a birodalmat a régi méreteken újjáteremteni és az új főváros, Edirne kiválasztásával a balkáni hódításoknak új kiindulási pontot teremtett. Fia, II. (Fátih=Győzedelmes) Mehmed (1444-46, 1451-81) pedig felismerte, hogy a következő lépés az egykori bizánci főváros, Konstantinápoly elfoglalása és saját fővárosává alakítása lehet, legitimálva ezzel uralmát a volt Bizánci Birodalom alá tartozó területek felett azzal, hogy elfoglalja a bizánci trónt. Utóda, II. Bajezid (1481-1512) a löfegyverek számát jelentősen megnövelte a hadseregen belül és megerősítette a flottát, valamint az európai politikai színtéren is egyre inkább számolni kellett a katonailag és gazdaságilag is megerősödő Oszmán Birodalommal.

I. Selim 1516-17-ben a diyarbekiri és az erzurumi helyi dinasztiák hódoltatásával megnyitotta az utat Azerbajdzsán, a Kaukázus és Bagdad felé. A mamlúk uralom alatt álló iszlám világ már alig várta, hogy felszabadítsa őket és hogy megvédje őket a portugál támadásoktól. A két szent város, Mekka és Medina behódolásával az oszmán szultánok az iszlám világ vezetőiként és az iszlám terjesztőiként léptek fel. Az arab területek meghódításával, majd I. (Kánúni=Törvényhozó) Szülejmán (1520-66) uralkodásával tehát egy új fejezet kezdődött az oszmán történelemben, a világkereskedelemben való bekapcsolódás, a növekvő világbirodalom korszaka. Az Oszmán Birodalom ekkor a közel-keleti, nomád eredetű és iszlamizált birodalmakhoz hasonlóan állandó hódításra berendezkedett hatalom volt, mely a béke idején is veszélyes volt a szomszédos államok számára.

Törvényhozó Nagy Szülejmán

Pécs Nagy Szülejmán szultán alatt lett hódoltsági terület, és a szultán a magyarországi hadjáratai alkalmával többször útba ejtette a várost, szívesen időzött itt.

Amikor I. Szelim szultán (1512-1520) halálhíre eljutott Európába, a megbízható velencei diplomácia közvetítésével az a téves hír terjedt el, hogy az új szultán nem lesz olyan harcias, mint elődje, és így az iszlám és a kereszténység békében élhet majd egymással. Addigra ugyanis már látszott, hogy a muszlim törököket nem lehet kiűzni a Balkán területéről, sőt, az oszmán állam egyre inkább megerősödik. Törvényhozó Nagy Szülejmán (1520. szept. 30.–1566. szept. 7.) szultán trónra lépését követően a nyugati fronton indított oszmán hadjáratok azonban ráébresztették Európát arra, hogy a török külpolitikában egy számukra igen kedvezőtlen és fenyegető változás állt be. A keleti hadszíntérről ugyanis egyre inkább a nyugati hadszíntérre irányult az Oszmán Birodalom figyelme.

Nagy Szülejmán, az oszmán dinasztia tizedik szultánja volt. Negyvenhat évig tartó uralkodási ideje alatt élte az Oszmán Birodalom a fénykorát: egy fényes és hódításokkal teli időszakról van szó. 1494-ben Trabzon városában született. Apja ekkor még szandzsákbégi teendőket látott el itt. Kiváló nevelésben részesült, és az ötvösmesterséget is kitanulta. Amikor Szelim, apját letaszítva a trónra ült, fiát is magához kérte, aki akkor a Krím félszigeten tartózkodott. Ezt követően Szülejmán maniszai szandzsákbég lett. Trónra lépését követően azonnal nyugati irányú expanzióba fogott. Emellett törvényalkotóként és költőként is ismert, és rajongott a mai Ukrajna területéről származó Hürrem („Nevető”) nevű feleségéért.

A szultán kortársai:

V. Károly spanyol király és német-római császár (1516-1556, 1530-1556), majd utódja, II.

Fülöp spanyol király (1556-1598)

I. Ferenc francia király (1515-1547) és utódja, II. Henrik (1547-1559) majd annak gyermekei,

II. Ferenc (1559-1560) és IX. Károly (1560-1574)

I. Ferdinánd osztrák főherceg (1521-1464), magyar és cseh király (1526-1564), később

német-római császár (1556-1564) és utóda,

II. Miksa (1564-1576) német-római császár és

I. Miksa néven magyar és cseh király

I. Iszmáil utódja, I. Tahmaszp perzsa sah (1524-1576)

A kor erős és tehetséges uralkodóival szemben Szülejmán a kezdeti bizonytalan, ám sikeres lépések után méltán felvette a versenyt. Az akkori ismert világ egyik legjobban képzett tűzereivel és katonáival rendelkezett. Az apjától örökölt határokat kitágítva létrehozott egy, Algériától Azerbajdzsánig, Magyarországtól Irakig, a Krímtől Iránig és Jemenig tartó birodalmat. Az európai országok a 16. században már attól rettegetek, hogy mikor érik el a török csapatok az ő országukat. Az oszmánok magyarországi előretörésével ugyanis számos terület közvetlen veszélybe került Kelet-Közép-Európában: így az egyes osztrák tartományok (Karintia, Krajna, Stájerország), Észak-Itália és a krími tatárok révén Lengyelország is. De Németország Kölnnel együtt közvetett módon szintén távoli oszmán célpontként szerepelt. Ezen országok alattvalói attól is félttek, hogy az Oszmán Birodalomba való betagozódással egyben keresztény hitüket is elveszítik.

Szülejmán erős kézzel kormányozta az államot. Egyszerre hadakozott keleten és nyugaton, ügyelve arra, hogy ha háborúba kezd keleten, nyugaton békével biztosítsa a hátát. A nyugati szárazföldi hadszíntéren Magyarország, majd pedig Bécs jelentette az aranyalma (kizil elma), vagyis az oszmán hódítás újabb célpontját. A 16. század első harmadától egy új fejezet kezdődött az oszmán történelemben: a világkereskedelemben való bekapcsolódás, a növekvő világbirodalom korszaka. Szülejmán uralkodásának korai időszakában a hivatalos álláspont is hangsúlyozta az állam világhódító szándékait: „...a mi urunk a legelső *az isteni gondviselés után, s amint egyetlen nap vándorol végig az égbolton, ugyanúgy az egész világ császára a mi urunk.*”

Szülejmán maga is erősítette az állam hódító ideológiáját azzal, hogy tizenháromszor vezetett személyesen hadjáratot, melyek a következők voltak:

1521: Belgrád (cél: Buda)

1522-1523: Rodosz

1526: Mohács (és Buda)

1529: Bécs

1532: Kőszeg (a cél Bécs)

1534-1536: Irak

1536: Korfu

1538: Moldva

1541: Buda

1543: Pécs, Esztergom (a cél: Bécs)

1548-1549: Tebriz

1553-1555: Nahcsiván

1566: Szigetvár (a cél: talán Bécs).

Az első és az utolsó hadjárata is Magyarország ellen indult. Az utolsó, hetedik magyarországi hadjárata közben 1566. szeptember 7-ről 8-ra virradó éjszaka Szigetvár falai előtt érte a halál. Testét Isztambulba vitték és az ottani dzsámija kertjében helyezték végső nyugalomba, de a belső szerveit még Szigetvár alatt eltemették.

Oszmán államszervezés

Az oszmán állam egyik alapelve az igazságosság megteremtését, vagyis az adózók védelmének biztosítását, az élet és a tulajdon szavatolását, a gyengék védelmét jelentette. Ezek összessége, az ihtiszáb egy régi iszlám intézmény volt. A Szászánidáktól ellesett elvet a hadsereg fenntartásának és a vagyon felhalmozásának szükségességét biztosító tényezőként már Tabarí is megemlíttette. Az iszlám vallási törvények keretében előírta az igazságosságot és a panaszok orvoslását.¹¹

A határvidéki állam idejében az állam vezetése a legfőképpen szeldzsuk, iráni és egyiptomi központokból érkező ulemák irányítása alatt állott, és még az első vezír, majd a vezírek is az

¹¹ Így pl. az árakat és a mértékeket szigorú ellenőrzés alatt tartották, és megakadályozták azt is, hogy egyesek mások kárára gazdagodjanak meg, ld. bővebben Inalcik 1973, 153-154.

*Bronz edénykiöntő, kezdeténél bajuszos
férfifej ábrázolás, állatfejben végződik.
Szigetvár-Vár, ÉK-i Bástyaudvar, Várkút.*

ulemák közül kerültek ki. Ínalcik szerint a perzsa eredetű közép-ázsiai államvezetés és állami adminisztráció meghonosítása nekik köszönhető.¹² Közel-keleti minták alapján a politikai, a bírói és a pénzügyi irányítást más-más tisztségviselők látták el. A vezírek az állam tekintélyének megőrzését, a belső biztonság fenntartását és az ellenséges támadások kivédésének feladatát kapták. A két kádiaszker a bírói, a defterdárrok pedig a pénzügyi hatalmat képviselték, és a nisándzsi hitelesítette a rendelkezéseket.¹³ Bár ez utóbbival kapcsolatban Ülker megjegyezte, hogy állami vagyon a kezdeti időkben még egyet jelentett az uralkodó vagyonával,¹⁴ de a kutatás igazából még azt sem tisztázta, hogy az

12 A rendszer alapja az iszlám előtti időkben alakult ki, és az Abbaszidák nyomán kezdték el alkalmazni Iránban, majd módosított formában Közép-Ázsia mongol és török népeinél is elterjedt. ld. Ínalcik 1973, 65

13 Ínalcik 1973, 93

14 Ülker 1996, 78

államnak volt-e külön vagyona, vagy a korai európai országokkal azonos módon csak magánvagyonok léteztek-e az adott korszakban. A nagyvezír viszont sokkal nagyobb hatalmat kapott, mint a korai iszlám államokban: ő lett hamarosan a hadsereg vezetője és az adminisztráció feje.¹⁵

A közel-keleti muszlim uralkodó feladata volt, hogy meghatározott időnként tanácskozást hívjon össze. Kezdetben két díván működött, egy az államigazgatás és egy az igazságszolgáltatás terén. Ez utóbbit naponta megtartották a szultán személyes bírói döntéshozatalával, majd minden bizonnyal közös étkezéssel zárták.¹⁶ Ha a szultán hadjáraton volt, akkor is fogadta a hozzá fordulókat. Az is előfordult, hogy az uralkodó álruhában vegyült a nép közé.¹⁷ Ínalcik ezt a berendezkedést közel-keleti eredetűnek tartja.¹⁸ A bírói jogorvoslatokat ott a helyszínen meghozták. Emellett a nagyvezír, a defterdár és a kádiaszker is tartottak saját dívánt, valamint a janicsár aga, és később atengernagy is külön tanácskozást az otthonukban.

Muszlim jogalkotás és törvénykezés

A muszlim állam a vallási törvények, a seriat aprólékos betartására épült, mely a muszlim uralkodó feladata volt, de idővel egyre inkább a főpapon, a sejhülszlámon keresztül gyakorolta ezt a jogkört.¹⁹ Ugyanakkor a derviskolostorok tisztelt sejkei is nagy hatást gyakoroltak nemcsak a vallási, hanem a politikai életre, aki a hiedelem szerint előrelátó képességekkel rendelkeztek.

15 A nagyvezíri poszt a perzsa Számánida dinasztia alatt alakult ki, és később terjedt el a török és arab országokban. A szeldzsukoknál ehhez a tisztséghez már igen nagy hatalom társult, de korántsem akkora, mint az Oszmán Birodalom fénykorában.

16 Később ezt a szerepkört más magas méltóságok vették át, majd pedig a nagyvezír dívánja töltötte be, mely legfőképpen tanácsadó és döntés-előkészítő testület volt, ld. Fodor 1999, 21-22

17 Ínalcik 1973, 66, 91

18 Ínalcik 1973, 89

19 Ínalcik 1973, 67, 97

Csont rátét. H: 1 cm. 16. sz. Pécs-Vasas.

A vallási törvényeken kívül a szultán által hozott, kánunnak nevezett világi törvények is fontos szerepet játszottak. A kiadott parancsokat, fermánokat ezért a seriattal és a kánunnal is összeegyeztették. Az uralkodó feladata volt, hogy jó törvényeket hozzon, és azokat betartsa, hogy alattvalói békés és rendezett körülmények között élhessenek.²⁰

A kánunnak három kategóriája létezett: egyes világi törvények egy speciális témában rendelkeztek, mások egy régiót vagy szociális csoportot szabályoztak és a kánun-námék mindig konkrét meghatározott területeken voltak érvényesek. II. Mehmed idejében jött létre több

jogi szabályozás mellett az első két írott formában rögzített kánun-náme (a büntetések szabályozásáról és az állam szerkezetéről), mely a Kánun-i Oszmáni alapját alkotta. A 14. század végére a ennek pontjai már érvényben voltak.²¹ A kánunokat a nagyvezír ellenőrzésre betérjesztette a szultánhoz, majd a nisándzsi az uralkodói tugarával, vagyis kézjeggyel hitelesítette azt.

A törvényeket a meghódított területek korábbi törvényeit figyelembe véve alakították ki. Alaptétele azonban, hogy perzsa hagyományokat követve az uralkodó osztály, vagyis a katonaság és az adminisztratív tisztségviselők nem fizettek adót; mert ez a rájuk feladata volt.

20 Ülker 1996, 75

21 İnalcık 1973, 73

A társadalom tehát elkülönült muszlim és nem-muszlim közösségekre. Viszont a jogrendszer nem különböztette meg a gazdagot a szegénytől.

Kezdetben a szultán két személyt nevezett ki a tartományok élére. A katonai osztályból való bég kezében volt a végrehajtó hatalom, a kádi pedig a szultán jogi képviselője volt. A dinasztiaalapító Oszmán vezér már Karadzshiszár meghódítása után létrehozta a kazá alapú kádi-rendszert. A büntetés végrehajtásához a bég és a kádi együttes döntése, tehát a seriat és a kánun együttes alkalmazása volt szükséges. Az iszlám jog szerint viszont más elbírálás alá estek a muszlimok és a nem muszlimok, a férfiak és a nők.²²

A kádi sokrétű feladatkört viselt. A bírászkodás mellett a katonák zsoldját is ő állapította meg, és hadjáratok idején az ő feladata volt az ellátmány biztosítása a felvonulási útvonalhoz eső állomásain. Elsősorban mégis katonai ügyekben döntött, és a polgári ügyeket ennek alárendelve intézték. A polgári és a katonai funkciók összemosódtak a kádi esetében is, úgy, ahogy a szandzsákbég is a tartomány világi és egyházi igazgatását végezte. Ez Pécsen sem volt másként: 1560-ban pl. egy Szinán nevű pécsi kádi deftere foglalkozott zsold-kiutalásokkal is. A kádi hivatal az egész hódoltsági időszak alatt működött Pécsen, és a nagyobb horderejű ügyekben kizárólagos döntési joggal rendelkezett. A Balkánról érkezett iparosok és kereskedők hivatalos ügyeit is ő intézte, de a keresztények örökösödési ügyeiben, ill. a rendfenntartás eseteiben is ő határozott. Ő felügyelte a boltokat, a vásárokat, és az adóbérleőknek is ő adta ki az adóbérleteket. A keresztény felekezetek, a katolikusok és unitáriusok is hozzá fordultak a nagyobb konfliktusok esetén. Pécs vonatkozásában egyetlen kirívó tiltás figyelhető meg más területekhez képest: a szabad vallásgyakorlás elvét csorbítva a kálvinista vallásgyakorlatot nem engedélyezték Pécsen. Az viszont általános jellemző volt hogy fővesztés terhe mellett tiltották meg a muszlimok körében végzett keresztény térítést.

22 A nem-muszlimok és a ráják is felemelkedhettek, de ez személyes képességüktől, és a szultán jóindulatától függött, ld. İnalçık 1973, 68-69

Az oszmán jogrendszerben a városi autonómia ismeretlen fogalom volt. Ugyanakkor a hódoltsági területeken a középkori helyi bírói testületek egy része tovább működhetett a török uralom alatt is, hiszen a török tisztviselők többnyire csak a várakban, közigazgatási központokban telepedtek meg. A hódoltság időszakában Pécsen tehát megváltoztak a jogi viszonyok. A középkorban a váron kívül álló Szent István kápolna a nemesek eskütételének helye volt. Emellett konvent és vármegyei törvényszék is működött Pécsen. A székeskáptalan többek között hivatalos okleveleket adott ki és hiteleshelyi tevékenységet folytatott. Ez a helyzet változott meg gyökeresen a muszlim hódítással, amikor is megszűntek a fő jogi hivatalok és 1543-ban a káptalan Baranya vármegye közgyűlésével együtt elmenekült.

A városok keresztény kerületeiben viszont sokszor megmaradt a helyi bírászkodás és volt választott testület. Ez főleg a kisebb horderejű vallási ügyekre vonatkozott. Emellett Pécs valószínűleg saját pecséttel és tanáccsal is rendelkezett. A 17. században azonban nem volt keresztény városi autonómia és minden ügyben a kádik döntöttek. Ekkor azonban egyre inkább lábra kapott a korrupció, mely eddig kevésbé volt ismert és elfogadott az európai jogfelfogás szerint élő közösségben.

A hatalom jelképe: a főváros, és a hatalom kiszolgálója: a kulrendszer

A birodalmi főváros jelképezte az uralkodó hatalmát, ezért közel-keleti példák szerint növelni kellett a népességét és biztosítani kellett a fejlődését pl. závíjék és később az imáretek létrehozásával.²³

Az állam feladata volt nemcsak a fővárosban, de más városokban is az utak és csatornák kar-

23 A závíyék şeyhek vagy dervisek által alapított fogadók voltak, melyek körül később falvak alakultak, így a letelepedést ösztönözték a XIV. században. Az imáretek szintén közel-keleti eredetű vallási, oktatási és jótékonyági épületkomplexumok voltak. Ezek a vakíf alapítású komplex szervezetek az oszmán kultúra terjedésében fontos szerepet játszottak, ld. bővebben İnalçık 1973, 140-162

bantartása, a karavánszerájok és hidak építése, az öntözés támogatása, hadsereg létrehozása, a kormányzók és bírók tartományi kinevezése és az ellenséges támadások kivédése is.²⁴

A fővárosok még a hódítás irányát is meghatározták, elég csak megnézni Bursza, Edirne, majd Isztambul elhelyezkedését. A palota enderún és bírún részekre oszlott.²⁵ A Boldogság kapujától jobbra elhelyezkedő kupolás épületben tartották a szultán dívánját (tanácsstermet). İnalcık szerint már a XIV. század végére kialakuló kul-rendszer és az ehhez kapcsolódó devsirme keretén belül innen kerültek ki a speciális oktatásban részesített katonák, a meghatározó művészek, a birodalmi tisztségviselők, és később még a nagyvezírek is. A birodalom alapkövének tartott kul-rendszer az iszlám államok fontos sajátja volt, de az oszmánok előtt a szolgálát főleg csak a hadseregben alkalmazták.²⁶ Az udvari tisztségviselők a hadjáratokkor is a szultán mellett voltak. Az alájuk rendelt kisebb tisztségviselők a mecsetekben és a medreszékben szerezték meg tudásukat.

Kezdetben a szultán két személyt nevezett ki a tartományok élére. A katonai osztályból való bég kezében volt a végrehajtó hatalom, az ulema előzményű kádi pedig a szultán jogi képviselője volt.

Adminisztratív és katonai felosztás

A tartományi adminisztráció kialakítása során a birodalom területét közigazgatási és katonai célú egységekre, szandzsákokra osztották. Maga a rendszer bevett gyakorlat volt a közelkeleti iszlám államokban. A tímár perzsa eredetű szó, már a Számánida korban elterjedt. Az oszmán tímárrendszer alapvető jellemzői megvoltak a szeldzsuk iktá-rendszerben. Lényege az volt, hogy a föld és az azt megművelő rája az uralkodó tulajdonát képezte. Haszonélvezője (az oszmánok esetében a tímár-, a ziámet- és a hászbirtokos) szpáhiként meghatározott katonai szolgálattal tartozott, és emellett különböző ad-

minisztratív feladatokat látott el (és mindkettőt egyszerre). A ráják szintén függő helyzetű földművelők voltak.²⁷ A tartományi összeírások viszont fontos részét képezték a közigazgatásnak, mely talán a bizánci hagyományok folytatásaként értékelhető.

A szandzsákokból az első vilájetet, Ruméliát I. Murád alapította meg 1362 körül. A tímár-rendszert csak a szandzsákok kialakítása, az oszmán törvények és az adminisztráció meghonosítása után vezethették be. Az iszlám országok gyakorlatához hasonlóan a míri birtokon kívül az öröklődő birtokok a mülkök és a többnyire egyházi és jótékony alapítványok a vakufok voltak. Oszmánról, valamint testvéreiről viszont tudott volt, hogy vakufokat hoztak létre, és a pécsi, dzsámikat is magukba foglaló épületkomplexumok is ilyen alapítványi kezelésben állottak.²⁸

Az oszmán hadsereg és fegyvertár

Az oszmán szárazföldi hadsereg több összetevőből állt: egyik eleme az isztambuli központi haderő volt, mely gyalogságból és lovasságból állt. Ütőképes részét a *janicsár* hadtest alkotta, amely 1362-től egészen 1826-ig szolgálatban állt. Az itt szolgáló válogatott katonák száma a 16. században kb. tízezer fő volt, és tagjaik a kul rendszer részeként a *devsirméből*, vagyis az egyes tartományokban bevezetett ún. „gyermekadóból” kerültek ki.

Emellett a hadsereg másik magvát a tartományi hadsereg alkotta, mely a tímárbirtokos szpáhikból, *dzsebelük*ből és kiegészítő csapatokból állt. Ehhez járult még a vazallus fejedelmek (Erdély, Havasalföld, Moldva és a Krími Kán-ság) hadereje, majd végül a várak helyőrsége (*azabok*, *gönüllük*, *delik*, *martalócok*). A szárazföldi hadjáratok alkalmából folyami hajóhad

24 İnalcık 1973, 140

25 Erről ld. Bővebben İnalcık 1973, 76-88

26 İnalcık 1973, 78

27 A törvények értelmében a tímâr defterdârı, a defter kethüdâsı és a hazîne defterdârı segítségével begyűjtötte az adókat, és az igazságszolgáltatásban is szerepe volt, ld. İnalcık 1973, 117.

28 Történetírók szerint Oszmán alatt Bilecik jövedelmei Oszmán családjának voltak fenntartva. Ez a terület a későbbi uralkodók esetében is selâtin vakıflar néven szerepel.

is biztosította a sereg védelmét és az utánpótlást. Érdekes módon kimutatták, hogy az oszmán hadseregben zsidók is szolgáltak, pedig az Oszmán Birodalomban nem muszlim vallású katonák hivatalosan nem lehettek.

Az oszmánok a 15-16. században még teljes mértékben lépést tartottak a nyugati civilizáció haditechnikájával. Az iszlám hanafita ága ugyanis kimondja, hogy az ún. „hasznos újítás” (*al-bidát-i szejjie*) a birodalomban is követhető, sőt követendő. A szultán a világi törvényekkel és a sejhülszlám fetváival el tudta érni azt, amit hadi téren akart. Már a 15. századból is ismerünk az Oszmán Birodalomban tevékenykedő európai származású ágyúöntőket, pl. Orbán mester neve maradt fenn, aki talán magyar származású volt. Nagy Szülejmán mohácsi ütközetében pedig a túlerő mellett már a fegyverek is döntően meghatározták az oszmán sikereket.

A pécsi várban is voltak ágyúk mind Szigetvár elfoglalása előtt, mind utána. 1566 előtt azonban, mivel Pécs nagyon közel helyezkedett el a határvidékhez, az oszmánok nagy hangsúlyt fektettek a védelemre. A felhasználási terület szerint megkülönböztetünk mezei, várvédő, ostrom-, tengerparti és tengeri ágyúkat. Az ágyúk készülhettek kőből, fából, rézből, bronzból és vasból is. Az oszmánok előszeretettel felhasználták az európaiaktól zsákmányolt ágyúkat is, és a saját elnevezéseik alapján hívták őket (pl. Szigetvár alatt volt a **Johann Katzianer**től 1537-ben zsákmányolt hatalmas ágyú, melyet a törökök a nevet eltorzítva „Kocsián ágyújának” neveztek).

A 16-17. században nem voltak még szabványos lövegtípusok, hanem súly, kaliber és kiképzés szerint nagy változatosságot mutattak. A legnagyobb oszmán ágyútípus a *baljemez* volt, melyet nagy faltörő lövegként határozott meg a kutatás. Szintén az ostromágyúk közé tartozott a *csultalmaz* nevű löveg is, melyet azonban nemcsak az ostromok, hanem a várvédő harcok során is alkalmaztak. A *sajka* ágyúkat oszmán típusnak tartják, és egy nagyméretű várvédő ágyútípust értenek alatta. A *badaluska* egy gyakori, kisebb, de hosszabb csövű, bástya-romboló ágyútípus volt, melyet hadjáratok idején alkalmaztak. Az 1543-as magyarországi hadjáratban adatolt egy ilyen ágyú, Szigetvárnál viszont

Doromb, a hangszer nyelve hiányzik. Kis lemezből kalapálva Kör alakba, majd szárba hajlítva. Szigetvár, ÉNy-i Bástyaudvar.

a török krónikák nem említenek ilyet. Ez utóbbi ágyúfajtánál kisebb löveget **zarbuzánnak** nevezték. Kis mezei ágyúként tartották számon a *kolunburna* (magyarul csataágyú vagy sugárágyú) nevű könnyű löveget, melyet kézi löfegyverből alakítottak át és messzehordó lövegként ismert. A *falconetta* nevű könnyű ágyú 70-110 dekányi vasgolyó kilövésére alkalmas ágyútípus volt. A tarack tízszer hosszabb csővel rendelkezett mint az űrmérete, magas ívű röppályán kisebb távolságra lőtte ki a golyót vagy kartácsot. A mozsár rövid csövű nagy űrméretű löveg, kő golyóinak röppályája meredek és kis távolságra hord. Ezen tűzfegyverekkel naponta legalább harminc lövés volt leadható. A törökök puszkák tekintetében a török katonák szintén jól el voltak látva.

Lőport tudtak gyártani a várbeliek, lőpormalom több helyen is működött a városban, ezek egyike a mai Tettye téren volt található. A tűzfegyverek mellett ostromok idejében bevetették az egyéb tüzes eszközöket is, mint a tüzes nyilat,

labdát, koszorút, kalácsot, furkót, valamint tüzes fazék és csupor, emellett szurok, gyanta, kén is bőven rendelkezésre állt. A hírlövő ágyúk kis méretűek voltak, melyek közül török kor utáni példányok kerültek csak elő Pécs környékéről.

A lövedékek, golyók mérete nagy variációt mutat. Az ólomgolyókat homokkő vagy márvány öntőmintában öntötték, és sok esetben az öntvénycsap megléte és hiánya, valamint a deformáltságuk alapján kimutatható, hogy melyiket használták fel, és melyiket nem. A kiállításban számos ilyen öntőminta, illetve lövedék megtalálható. Ehhez járulnak a kézfegyverek tekintetében azok a csodás fegyver-remek, melyek a volt szigetvári Zrínyi Miklós Múzeum anyagában voltak, s melyek közül szintén kiállítunk pár gazdag díszítésű példányt.

Mezőgazdaság, kereskedelem

Pécs környékén gazdag termőföldek, szőlőskertek, gyümölcsösök és veteményesek voltak, melyek főleg a város délkeleti részén húzódtak. Sok mezőgazdasági vaseszköz is előkerült Pécsről és Pécs környékéről: szőlőmetsző kések, eke- és ásópapucsek, balták stb. Ennek ellenére a város inkább kézműipari-és kereskedővárosnak számított. A török hódítás kezdetén Boltos Márton és Schreiber Farkas ilyen irányú tevékenysége kiemelkedő. Ekkor Budával voltak a legszorosabb gazdasági kapcsolatai Pécsnek, főleg a baranyai szőlők értékesítése terén. Pécs a vármegye és a régió központja, az áruk elosztóhelye, és több fontos kereskedelmi út, pl. az Itália felé vezető utak a városon keresztül vezettek. A középkorban az aranyműves céh és a bőrfeldolgozó ipar emelkedett ki az iparágak közül Pécs életében, és ez a török korban is változatlan maradt. Az ötvösök, tímárok, szabók is meghatározó elemnek minősültek.

A török térhódítás nem okozott törést a város struktúrájában. A mezőgazdasági ipar közül a malomipar és a szőlővel kapcsolatos tevékenység kiemelkedő. Malomséd városrészben a török korban is folyamatos a Tettye-patakra telepített kb. 40 malom működése. Itt lőpor-malmok, bőrcserző műhelyek és gabonaőrölő malmok álltak szép sorban, melyek egy része alapítványi működésben dolgozott.

Pécsen már a középkorban is heti két napon, kedden és vasárnap piacot tartottak. Fedett raktár biztosította az áruk tárolását, és az illeték megállapítására vámház működött. Az 1554. évi összeírás szerint a városban 8 kalmár, 1 boltos és 9 kereskedéssel foglalkozó diák lakott a *dzsizje*-fizetők között. A szarvasmarha-kereskedelmet viszont a *pettau*i polgárok irányították Pécs térségében is és a legnagyobb szarvasmarha hajtó útvonalak Péctől távol futottak. De a marhabőr fontos kereskedelmi árucikknek számított Pécsen, és egy kis csonkagúla alakú kolomp jelzi, hogy azért itt is volt bizonyos szintű állattartás. A mészárosok tevékenysége és a húskimérés nagy volumenű volt, ugyanakkor a kenyeret az otthonokban készíthették, hiszen más nyoma nem ismert. A régió kereskedelme a középkorban egy kelet-nyugati tengely mentén zajlott, ezt egészítette ki a török korban a dél felé irányuló, és onnan érkező kereskedelem is. Ekkor a külföldi kereskedőcégek egyre inkább ágenseket tartottak Pécsen, pl. a *raguzai* kereskedőkolónia itteni jelenléte 1545-től kezdve adathozható. Ők elsősorban ruházati termékek beszerzésével és forgalmazásával foglalkoztak, de bőr- és viaszkereskedelmet is űztek. 1570-ben azonban véget ért tevékenységük, és egyre inkább a bosnyák katolikus kereskedők vették át a szerepüket. A Béccsel való kapcsolatok inkább a középkor folyamán voltak erősek, ezt jelzik a bécsi fazéktöredékek, melyek közül sokat a mesterjegye alapján származási helyét tekintve is meg lehet határozni. Ezek a kapcsolatok azonban elsorvadtak a 16. század második felében.

A 17. században, a 15 éves háború hatására csökkenni kezdett Pécs gazdasági és kereskedelmi szerepe, és egyre inkább a törökök is magyar pénzben számoltak az *akcse* helyett. Az 1606-tól újra megjelenő pécsi egyházmegyei egyházi adóztatás pedig egyre több pénzt csalt ki a lakosság zsebéből.

A kereskedők egy része egyben informátorként is működött, és a pécsi kereskedők sokszor szolgáltatottak adatokat a Királyi Magyarország kapitányainak a törökök berendezkedéséről és hadmozdulatairól is.

Kézművesség és műhelyek a török kori Pécsen és környékén

A török hódítás kezdetén több kisiparos és boltos nevét ismerjük, közülük tartozik Boltos Márton és Schreiber Farkas. Ekkor Budával voltak a legszorosabb gazdasági kapcsolatai Pécsnek. A középkorban az aranyműves céh és a bőrfeldolgozó ipar emelkedett ki az iparágak közül Pécs életében, és ez a török korban is változatlan maradt. Az ötvösök, tímárok, szabók is meghatározó elemnek minősültek.

A török térhódítás nem okozott törést a város struktúrájában, így az 1554. évi összeírás alapján azt látjuk, hogy a 253 *dzsizje*-fizető lakos közül 112 iparos volt: 26 szabó, 12 varga, 12 mészáros, 11 kovács, 9 ács, 7 tímár, 5 pajzsgyártó, 4 szűcs, 4 ötvös, 2 asztalgyártó, 2 kerékgyártó, 1 övgyártó, 1 képíró, 1 molnár, 1 fazekas, 1 csiszár. A török korban sok fazekas települt be. Volt még tükövcész, csizmadia, tímár, és erszénygyártó kisiparos is.²⁹

A Széchenyi téren egy ötvösműhely emlékei kerültek elő. Itt alsó és felső késnyélpántok kerültek elő nagyobb mennyiségben, különböző méretekben. Emellett a Jókai utca 2. szám alatti feltáráson csontborítású markolattal rendelkező kés került elő. A Munkácsy utca 8. szám alatt pedig egy tulipános végű rézlemezt találtak, mely késnyél vége lehetett. A késes szakma tehát Pécsen magas művészi színvonalat ért el és többen foglalkoztak azok készítésével. Késtkész műhelyvereteket a szomszédos Mária téren is találtak, illetőleg Szigetváron kerültek elő csontborításos szépen megmunkált kések. A fém tárgyak tekintetében a könyvsarok- és egyéb vereteket érdemes megemlíteni, illetve a réz- és bronzedények használatát. Sajnos ez utóbbiak rossz állapotban kerültek elő, így bemutatásuktól eltekintünk. Hódoltságkori félkész bőr cipőmaradványokat. A bőripari termékek készítése Pécsen is zajlott az írott források tanúsága szerint. Szigetváron sikerült megfigyelni, de hasonlókat készíthettek a pécsi mesterek is.

A törökök bejövételével egy időben, azok hatására Magyarországon kétféle új szokás honosodott meg: az egyik a kávéivás szokása, a másik pedig a dohánytermékek használata. A kávéiváshoz perzsa eredetű fajanszcészéket használtak fel, melyeket később az izniki és kütahyai csészékkel egészítettek ki. A pipák nagy formai variációt mutatnak, és mind Pécsen, mind a környéken sok kerül elő belőlük. Pipakészítő műhely a közeli Szigetváron működött, és valószínűleg a pécsi pipák egy része is onnan származik.

A muszlim iparosok egyesült keretek között dolgoztak. Az egyesületek eredete még nem teljesen tisztázott, de az európai céhszervezettel nagyfokú hasonlóságot mutat. A bizánci rendszer az iszlám területeken tovább folytatódott, és kissé át is alakult. A fiatal, nem házas munkások a nagy városokban ún. *futuvva* társaságokat hoztak létre a testvériség nevében. A társaságokba szimbolikus ceremónia után lehetett belépni.³⁰ A városi iparosok foglalkozás szerinti külön csoportokat alkottak egy-egy *áhi* vezetése alatt. Míg a központi hatalom nem volt erősen centralizált, addig ezek a szervezetek láttak el sok közéleti tevékenységet, és így politikai erővé is válhattak. Az állam egyre jobban ellenőrzés alá vette ezeket a társaságokat, de a *futuvva* eszmék tovább éltek és valószínű, hogy a magyarországi hódoltságig is eljutottak.³¹

Oktatásügy

Pécs már a középkorban is fontos oktatási központ volt: a székeskáptalani iskola és a domonkosok iskolája országszerte híres volt. A török időkben azonban a muszlimok is fontosnak tartották saját oktatási intézményeik felállítását. A művelődést az iskolarendszer mellett a kolostorok és imahelyek is segítették.

Az iszlám világban nem létezett hivatalos norma és felső szabályozás az oktatás területén. Az alapfokú oktatásról való gondoskodás, így a Korán ismeretének megtanítása, az arab írás és grammatika megismertetése a család fel-

²⁹ Pécs török kori történetéről ld. a Szakály-Vonyó 1999 kiadványt, ill. Varga Szabolcs írt erről monográfiát, ld. Varga 2007. Ebben a régészeti leletekről még nincs szó. Az okleveles források kiadása Hegyi Klárához fűződik, Hegyi 2010.

³⁰ Ezek a ceremóniák közé tartozott a *sed*, azaz a szimbolikus kard felövezése és a serbet-ivás.

³¹ Ínalcık 1973, 151-162

Késnyél végét borító tulipán alakú rézlemez. 16-17. sz. H: 4,2 cm. Pécs, Munkácsy utca 8., Domonkos kolostor.

adata volt. Ezeket alapfokú iskolákban (kuttáb, mektep, mahdar stb.) lehetett elsajátítani 5-6 éves kortól kezdődően, az iskolamester vezetése alatt. Ezekben azonban írást és olvasást nem tanítottak.

Ezt követően a tanulók egyszerre több tudományterületen is elmélyíthették a tudásukat, számtalan közép- és felsőfokú intézmény, illetve tanár közül választhattak. Ezeket 10 „évfolyamba” lehet sorolni, azonban 1-1 ilyen intézmény csak 1-1 ilyen, különböző hosszúságú évfolyamot tanított, és az elvégzett tanulmányokról írásos igazolást adtak ki.

Az oszmánok betelepülésekor már voltak ilyen intézmények Anatólia-szerte, melyet *medreszének* neveztek. A keleti iszlám központokból érkező tudósok, az *ulemák* részére uralkodói kezdeményezésre egyre több medresze alakult a nagyobb városokban, melyek *küllijék*, épületkomplexumok részeként működtek. Ezekben lehetett tanulni vallási és profán tudományokat az ott tanító tanároktól. A medreszékben a jog tanára a *müderriş*, a Korán-felolvasást irányító személy a *mukri*, a hagyományokat tanító tanár

a *muhaddit*, az arab nyelvtan és irodalom oktatója pedig a *nahwi*. A medreszékéből kikerült tudósok közül a *muftik* az iszlám törvények értelmezői, a *kádik* pedig a végrehajtói lettek.

A megváltozott iszlám felfogás szerint a tudományok oktatásának a Korán, a próféta hagyományain és a Korán magyarázatok befogadásán keresztül és Isten szándékának megismerése volt a célja, de a többi tudományágat is fontosnak tartották. A teológiai oktatásra fektették a hangsúlyt, de emellett ehhez kapcsolódó más tudományterületek, pl. a jog, történelem, földrajz, filozófia megismertetésének is fontosságot tulajdonítottak. A legfőbb oktatási módszer a felolvasás és hallás utáni tanulás, illetve a diktálás utáni írás volt, melyet állandó ismétlés, memorizálás követett.

Pécsen 11 mekteb és 5 medresze működött. Ez a hódoltság területén magas számnak minősült és Buda is kb. ennyivel büszkélkedhetett. A medreszékben tanuló diákok átlagosan 20 év körüliek voltak. A tanulók szállást, ellátást és napi 2-5 akcse ösztöndíjat is kaptak. A diákok tanulócsoportokban tanultak. Ezek maximum

több száz, de a provinciálisabb területeken ennél jóval kevesebb diákból álltak. A tanórák során a diákok félkörben ültek a földön, a tanár zsámonlyon helyezkedett el, arccal Mekka felé fordulva. Az órán vitákat tartottak, kérdéseket válaszoltak meg. Az idő a tanulás szempontjából nem volt meghatározó tényező. A szorgalmon, memórián kívül a tanár-diák viszony azonban nagyon fontos volt. A tanárok idős, tudományokban jártas emberek voltak, akik a diákokkal együtt laktak és étkeztek a medresze apró celláiban.

A pécsi oszmán épületek és építetőik

A Pécsre látogató Evlia cselebi szerint a 17. századi viszonyok között a városban 17 imahely, 5 vallási főiskola és 11 elemi iskola, 6 kolostor, 3 gőzfürdő, 47 kút, 3 vendégfogadó, 400 mester által használt piac és bazár, 2 síremlék és számtalan szórakozóhely volt.

Pécs városában így legalább 4 épületkomplexum (*küllije*) meglétét láthatjuk, melyek a következő személyekhez tartoztak:

Gázi Kaszim pasa,
Jakováli Haszan pasa
Memi pasa
Ferahád pasa

A 17. században a Memi pasa és a Ferhád pasa küllijék már kevésbé voltak látogatottak. A dzsámik általában egy-egy közigazgatási kerület, törökül mahalle központjában álltak, és az egyéb kegyes alapítványi épületeket (medresze, kolostor, könyvtár, szegénykonyha stb.) is ezek közelében építették fel.

Korábban, a város elfoglalásakor a város legnagyobb temploma, a Péter-Pál székesegyház nyugati részét átalakították Szülejmán dzsámivá, de ezt az épületet később nem ebben a funkcióban, hanem raktárként használták. A mellette lévő kolostor és a pécsi egyetem épülete is más funkciót kapott: az oszmán várkatonaság szálláshelye, vagyis kaszánya lett.

A város főbb török építetői:

Gázi Kaszim pasa

Gazi Kaszim pasa 1542-től 1547-ig mohácsi szandzsákbég volt. A korábban Eszéken hivatalos vállalkozó bég az újonnan megalakuló budai vilájet első Drávától északra eső szandzsákbégi posztját kapta meg ezzel. Pécsen már akkor támadta, amikor 1541-ben a budai táborból indult Pécs alá, hogy birtokba vegye azt. Néhány napi ostrom után azonban felhagyott az ostrommal, mivel a város nem nyitotta meg előtte kapuit. A mohácsi szandzsákbégi hivatalos töltötte be Pécs 1543-as elfoglalásakor is. A pécsiek maguk választották őt és kérték Szülejmántól, hogy őt nevezte ki vezetőjükké. Ettől kezdve a címe mohácsi szandzsákbég maradt ugyan, de székhelyét már 1544-ben Pécsre tette át. Később, mivel budai pasává nevezték ki, 1547 végétől 10 évig Dervis bég került a helyére. Utána azonban Kaszim bég ismét 1557 január 5-étől augusztus 19-ig mohácsi (és görögáli) bég lett. Ezt követően Arslán és Mehmed bég után 1561. január 20-tól március 31-ig immár harmadszor is, igaz, hogy igen rövid időre, ismételten megkapta a terület feletti szandzsákbégi posztot. Ténylegesen az első szandzsákbégsége idején tudott aktívan és döntő módon befolyást gyakorolni Pécs életére, és ekkor kb. 3 év állt a rendelkezésére ahhoz, hogy a városban egy küllijét hozzon létre.

Az általa alapított komplexum volt az első, amelynek központi fekvésű, nagyméretű dzsámija kiváltotta a székesegyházból átalakított Szülejmán dzsámit, és amely az első, török építésű dzsámiból és egyéb épületekből álló pécsi egyházi komplexum lett. Az alapítványhoz dzsámi, fürdő és kút tartozott.³²

Jakováli Haszan pasa

Jakováli Haszan ragadványneve a pasa jakovai kötődését mutatja. Ez vagy a Dráván túli Baranyában volt, magyarul Diakovárnak hívták, mai neve: Djakovo, de az sem teljesen kizárt, hogy a koszovói Djakonicháról van szó. A Gázi melléknév talán a végvidéki szolgálata utal. Az alapító egy egész küllijét hozott létre a

32

Az építményekről ld. Gerő 1980 és Sudár 2010.

Szigeti kapu előtt: dzsámit, medreszét (főiskolát) és mevlevi kolostort is építtetett. A komplexum 1663-ban már biztosan készen állt.

Mivel több épületből álló egység építéséről van szó, Haszan pasa minden bizonnyal erősen kötődött Pécshez. És mivel fia 1680-ban még életben volt, Haszan pasa működésének idejét a 17. századra kell tenni. Személye talán Hadzsi vagy Szokolovics Haszan kanizsai pasával azonos. Őt 1633. július 29-én nevezték ki kanizsai pasává. Úgy tűnik, a családja sok szállal kapcsolódott Pécs városához. Egyik rokona, a később ismertető Memi pasa nagy valószínűséggel azonos a Szigeti kapun belül álló komplexum alapítójával. Ez magyarázná azt is, miért építkezett Haszan a kapun kívülre: a családi alapítványokat akarta így egy tömbben tartani. Haszan anyai nagyszülei - a Szokolluk - is kötődtek Pécshez. Ferhád pasa dzsámit, fürdőt és kolostort alapított a városban, a híres történetíró, Ibrahim Pecsevi pedig hosszú szolgálat után itt töltötte öregségét.

Memi pasa

Szokolovics Haszan apját Ibrahim pasának hívták, az ő apja pedig Pecsevi szerint Arnavut ('albán') Memi bég volt. Egy 1626 körül keletkezett, Bosznia helyzetét taglaló jelentés Ibrahim bin Meninbegnek nevezi a pasát. Egy levélben pedig testvérének, Halil pasának a haláláról olvashatunk, akiről máshonnan tudjuk, hogy szintén „Memimbegovics” volt. Ezzel szemben Evlia cselebi, egy másik hagyományt ismertet: szerinte Haszan pasa nagyapját hívták Memi bégnek.

Pecsevi ezt a Memi béget kapcsolatba hozza Karin várának elfoglalásával és a kirkai szandzsák határmódosításaival. Evlia lényegében ugyanezt állítja: szerinte a várat – másodjára – Hüszrev bég vette be 1538/9-ben (944), s eredendően egy másik szandzsákhöz tartozott, majd Arnavud Memi bég idején került át a kirkai szandzsákba. Ezek szerint mindketten ugyanarra a személyre gondoltak. Róla azután Evlia azt írja, hogy a 16. század egyik jeles harcosa volt, a pozsegai szandzsák várainak egyik meghódítója. Jakova várát – a mai Djakovót, magyarul Diakovárt – Memi hódította meg, és egyben nagy valószínűséggel azonos a Szi-ge-

ti kapun belül álló küllije – dzsámi, medresze, fürdő és kút – alapítójával. Már Pécs török kézre kerülésekor megérkezett a városba.

Ferhád pasa

A küllije létrehozója az egyik lehetőség szerint a Szokollu családhoz tartozó Gázi Ferhád volt. Ő 1569–1574, 1580–1584. június és 1584. október–1588. november között boszniai bég, majd beglerbég volt, 1588-tól 1590-ben bekövetkezett haláláig pedig Buda kormányzójaként működött. Mint Szokolovics Haszan anyai felmenője - Szokollu – ő is kötődött Pécshez, de sosem látott el pécsi szandzsákbégi hivatalt. Bánjaluka meghódítása után a Gázi névvel illették. Itt egy külön városrész az ő rendelkezésére állt, ahol palotát tartott fenn, ő építtette ott a legszebb dzsámit, de fürdőt, valamint alap- és felsőfokú iskolát is alapított. A küllijéhez tartozó imáret (népjóléti intézmények) kezelője a fia lett, akivel 1962-ben még Evlia Cselebi is találkozott. Mivel azonos térségben vannak, feltételezhető, hogy Gázi Ferhád azonos azzal a személlyel, akiről elnevezték a belgrádi Ferhád pasa mahallét és dzsámit, valamint a sarajevói dzsámit és csorgókutat.

A másik lehetőség szerint Ferhád pécsi bég volt a komplexum építtetője. A pécsi küllije (dzsámi, halveti kolostor, ikerfürdő) 1590. előtti építésű.³³

A fenti kiragadott adatok is mutatják, hogy érdemes ellátogatni a baranyai megyei városba, Pécsre, ahol még több aspektuson keresztül tárulnak eléink a 16-17. század hol mozgalmas, hol békés mindennapjai, és ahol a török épületek nagy részét egy kényelmes séta keretében meg is lehet tekinteni.³⁴ Ily módon talán még közelebb lehet érezni magunkhoz azt a kort, melybe most egy rövid bepillantást nyertünk. A kiállítás június 30-ig lesz megtekinthető a vasárnapi és hétfői napok kivételével, 9-től 16 óráig.

33 Ezen személyek életéről ld. Sudár 2010.

34 A Jakobváli komplexumról Sudár Balázs írt könyvet, ld. Sudár 2010. A pécsi épületekről szóló Evlia cselebi leírásokat is ő fordította újra, ld. Sudár 2012.

Övcsat és szíjveret. Pécs.

Irodalom:

A Janus Pannonus Múzeum leltárkönyvei

Darley-Doran, R. E., 1995, *‘Othmānī*, in: *The Encyclopædia of Islam VIII*, Leiden-Paris, 160-231

Fodor P., 2002, *Az Oszmán Birodalom születése*, in: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, ed.: Fodor P. – Pálffy G. – Tóth I. Gy., Budapest, 159-174

Gerő Gy., 1980, *Az oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők)*.

Művészettörténeti füzetek 12, Budapest

Hegyi K., 2007, *A török hódoltság várai és várkatonasága II. kötet*, Budapest

Hegyi K., 2010, *Török források Pécs 16. századi történetéhez*, Pécs

Imber, C., 1990, *The Ottoman Empire 1300-1481*, Istanbul

İnalcık, H., 1973, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, London

Kafadar, C., 1995, *Between two Worlds, The Construction of the Ottoman State*, Berkeley

Sevim, S. – Yaşar, Y., 1990, *Türkiye Tarihi II, Osmanlı Dönemi (1300-1566)*, Ankara

Sudár B., 2010, *A pécsi Jakováli Haszan-dzsámi*, Pécs

Sudár B., 2012, *Pécs 1663-ban. Evlia cselebi és az első részletes városleírás*. Pécs

Szakály F. – Vonyó J. (szerk.), 1999, *Pécs a hódoltság korában*, Pécs

Ülker, N., 1996, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemindeki Hakimiyet Anlayışı*, in: *Osman*

Gazi – Araştırmalar, ed: Atlansoy, K. – Sevim, S., Bursa, 73-82

Varga Sz., 2007, *Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában 1526-1686*, Pécs